

АНТСЬКА ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

М. Ю. Браичевський

Антська проблема — одна з найскладніших у вітчизняній історіографії раннього середньовіччя. Їй присвячено величезну літературу, яка, однак, поки що не спромоглася виробити єдиний переконливий погляд на загадково-таємничу тему.

Анти, як реальне історичне явище, виступають лише на сторінках візантійських хронік VI—VIII ст. — в творах Прокопія Кесарійського¹, Агатія Мірнейського², Менандра Протиктора³, Іоанна Ефеського⁴, Феофілакта Симокатти⁵, Феофана Сповідника⁶, Псевдомаврикія⁷. Понад те єдиним винятком є твір готського історика Іордана⁸, який посідає серед наявних джерел особливе місце: він широко використав хроніки готських письменників Аблавія та Касіодора, які не дійшли до нас. Але й цей автор по суті причетний до візантійської історіографії, оскільки жив і працював у Константинополі в середині VI ст.

Спроби відшукати хоча б якісь ремінісценції в інших писемних традиціях («*Anthaib*» лангобардської легенди⁹, *Вантіг* арабських джерел¹⁰ згадка імені «*антас*» в одному з керченських написів III ст. н. е.¹¹, перекази північнокавказьких народів¹² тощо) не можуть вважатися достовірними; базувати на них серйозні висновки вкрай небезпечно.

Отже, термін «анти» нерозривно пов'язаний з Візантією, а тому

¹ *Procopii Ces. De Bello gothico* (Рос. видання: Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950).

² *Menandri Prot. Fragmentae* (Рос. переклад: Сборник документов по социально-экономической истории Византии.— М., 1951.— С. 81).

³ *Agathiae. De regno Justiniani* (Рос. видання: Агафий. О царствовании Юстиниана.— М., 1953).

⁴ *Theophilacti Simocattae. Historiae* (Рос. видання: Феофилакт Симокатта. История.— М., 1957).

⁵ *Ioannis Ephesiensis. Historia Ecclesiae* (Рос. переклад: Сборник... — С. 82). Див. також: Пугулевская Н. В. Сирийские источники по истории СССР.— М.—Л., 1941; Дьяконов А. Известия Ионна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв. // ВДИ.— 1947.— № 1.— С. 32.

⁶ *Theophanis. Chronographia* (Рос. переклад: Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— М., 1980).

⁷ *Pseudomatharicii. Strategicum* (Рос. переклад: Сборник... — С. 82,83); Див. також: Желелев С. А. Известия о славянах VI—VII вв. // Исторический архив.— 1939.— Т. II.— С. 33—37.

⁸ *Jordanis. De Getharum sive Gothorum origine et rebusgestis*. (Рос. видання: (Скржинская Е. Ч.) Иордан. О происхождении и деянии гетов.— М., 1960).

⁹ Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 319.

¹⁰ Мошин В. Trece gusko pleme // Slavia.— 1927.— Т. V.— З. 4.

¹¹ Погодин А. Л. Эпиграфические следы славянства // Сборник статей по археологии и этнографии.— СПб., 1902.

¹² Ногмов Ш. Б. История адыгейского народа.— Нальчик, 1958; Кафоев А. Ж. Адыгские памятники.— Нальчик, 1963.

антську проблему потрібно ставити (а тим більше — розв'язувати) не ізольовано, а в контексті візантійської історії.

Походження самого терміну «анти» не тільки не роз'яснено на сьогодні, а надзвичайно заплутане численними гіпотезами і домислами. Один час популярною була думка, що це ім'я є одним з варіантів етноніму «венеди»¹³, але нині вона розгубила своїх шанувальників, — так само, як і зіставлення антів з вятичами. Натомість набуло поширення припущення, що назва «ant» має тюркське походження і етимологічно зв'язана з словом «ant» («присяга», «союз»; пор. монг. «побратим») ¹⁴. Інший варіант тлумачення — від іран. терміну «ant», «antya» — в значенні «границя», «околиця», «рубіж» тощо. В цьому випадку етнонім «анти» добре кореспондує топоніму «Україна» в традиційному шовіністичному розумінні ¹⁵.

Висловлювалися й ще оригінальніші версії. В. А. Брим, зіставляючи «ant» з рос. «Ут-ка», припускав, що йдеться про народ, що мав за тотем птаха (орла) ¹⁶.

Проблема поки що залишається відкритою і потребує додаткових досліджень, утруднених відсутністю достатньої кількості надійних джерел. Ще складнішою є проблема археологічної атрибуції антів. Вона породила гостру дискусію, особливо активну в останні передвоєнні та в перші повоєнні роки, коли вона набрала характеру своєрідної моди.

Ще в 20-ті роки О. А. Спіцин визнав за культуру антів так званий комплекс пальчастих фібул — досить яскравий прояв східноєвропейського ювелірного ремесла, який датується VI—VII ст.¹⁷ Непевність гіпотези визначалася тим, що речі того типу були відомі лише у скарбах або поодинокими знахідками. Культура в цілому залишалася невизначеною (зокрема, невідомою була кераміка — найбільш масовий різновид археологічного матеріалу). Але при всьому тому термін «антська культура» тривалий час вважався непохитним у застосуванні до названого ювелірного комплексу.

1939 р. Б. О. Рыбаков проголосив антською культурою городища роменського типу ¹⁸, відкриті ще в дореволюційний час М. О. Макаренком ¹⁹. Для цього йому довелося подавити ту культуру на два або й на три століття. Це викликало активний протест (І. І. Ляпушкін ²⁰). Оскільки існування роменської культури в VI—VII ст. не підтвердилось, довелося визнати, що той культурний вияв належить до постантських часів.

1940 р. було урочисто проголошено відкриття антської культури на горі Киселівці (Замковій) в Києві ²¹. Такою була охрещена серія (не дуже багата) надзвичайно грубих уламків ліпних вільноруч посудин, позбавлених будь-яких індивідуальних ознак. Але й від цієї гіпотези довелося відмовитися, оскільки з'ясувалося, що абсолютно подібна кераміка побутувала на наших землях протягом цілого I тис. н. е., а отже, не може бути взятою за культурно-хронологічний еталон. Кажучи просто, така кераміка, цілком імовірно, вживалася й антами, але, по-перше, не самими тільки антами, а й їхніми попередниками та наступниками, а по-друге, крім такої грубої кераміки

¹³ Бубрих Д. В. О названні анти і зв'язаних с ним названнях // Известия АН СССР (отделение языка и литературы).— 1946.— Т. V.— Вып. 6.

¹⁴ Попов О. І. До найдавнішої історії слов'янства // Археологія.— 1954.— Т. IX.— С. 61; Филин Ф. П. Заметки о термине «анты» и о так называемом «антском» периоде в древней истории восточных славян // Проблемы сравнительной филологии.— М.— Л., 1964.

¹⁵ Altheim F. Geschichte der Hunnen.— Berlin, 1959—1960.— В. I.— С. 94.

¹⁶ Брим В. А. Племенное название «анты» // Яфетический сборник.— 1927.— Т. V.

¹⁷ Спицын А. А. Древности антов // Сборник в честь А. Соболевского.— Л., 1928.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь.— С. 319.

¹⁹ Макаренко М. Городище «Монастирище» // Науковий збірник за рік 1924. Зап. Українського наукового товариства в Києві.

²⁰ Ляпушкін І. І. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА.— 1947.— Т. IX.

²¹ Козловська В. Є. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 147.

анті, напевно, продукували й інші, більш досконалі різновиди.

Тоді ж, 1940—41 р. з проблеми антської культури виступив П. М. Третяков²². Він визначив роменську культуру як локальний лівобережний вплив, не властивий для Правобережжя. Проблему антської культури він пов'язав з культурою полів поховань, на жаль, не розвинувши цю тезу докладно.

Післявоєнні роки були позначені особливим захопленням антською проблемою. Починаючи від 1946 р., майже кожний польовий сезон приносив чергового претендента на ототожнення, але всі ті спроби лишалися марними і не знаходили визначення в науці.

1946 р. В. К. Гончаров оголосив антами населення Житомирського Полісся, що полишили нам пам'ятки корчацького типу: до цього спричинилися дослідження периферії знаменитого Райковецького городища (поселення в урочищі Запасіка)²³. Ці матеріали були зіставлені з так званим празьким типом в Чехії, Моравії та Західній Словаччині²⁴. 1947 р. розпочалися дослідження на Канівщині, зокрема, поселення біля підніжжя Малого скіфського городища²⁵, культурна приналежність якого і нині надійно не визначена.

1948 р. відкрито пам'ятки волинцевської культури²⁶, теж проголошені антською культурою, але їх поточнена хронологія (VII—VIII ст.) примушує віднести їх до постантського періоду. Така ж доля спіткала й середньовічний шар Пастирського городища, яке тривалий час уважалося за антську пам'ятку — завдяки тому, що на його території було знайдено величезну кількість ювелірних виробів з комплексу пальчастих фібул, в тому числі й кілька скарбів²⁷. Але розкопки 1949 р.²⁸ показали, що середньовічне поселення на Пастирському городищі датується VII—VIII ст. і, отже, припадає на час, коли анти вже зникли з історичного кону.

Сьогодні модною стала тенденція пов'язувати з антами пеньківську культуру²⁹. Але це хіба що найфантастичніша з числа висловлених і пропагованих гіпотез.

Почати з того, що «пеньківська культура» взагалі становить собою дивовижну фікцію української археології. В цьому маємо як слід розібратися, замінивши реаліями умоглядні побудовання.

В околицях с. Пеньківка на нижньому Тясмині Д. Т. Березовцем в середині 50-х років було виявлено і частково досліджено серію поселень, які послідовно відображають еволюцію середньовічного Правобережжя протягом другої половини I тис. н. е.³⁰ Ці поселення розташовані на піщаних підвищеннях річкової заплави, тобто в умовах, малопридатних для нормального життя. Живовидячки були то сезонні оселі, мешканці яких випасали худобу, ловили рибу, займалися іншими промислами, але в кожному випадку не хліборобством.

²² Третяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК.— 1941. — Вып. X.

²³ Гончаров В. К. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища // АП УРСР.— К., 1949.— Т. I.

²⁴ Voškoušková J. Staroslovanská keramika ve Strědní Evropě.— Praha, 1940.

²⁵ Богусевич В. А. Канівська археологічна експедиція // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III; Богусевич В. А. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника // Труды Канівського біогеографічного заповідника КДУ.— 1952.— № 9.

²⁶ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського р-ну Сумської області // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III.

²⁷ Хвойка В. В. Городища Среднего Приднепровья // Труды XII АС.— 1905.— Т. I.

²⁸ Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП УРСР.— К., 1955.— Т. V.

²⁹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980; Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии антов в Карпато-дунайских землях // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983; Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1980; Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— Л., 1966; Седов В. В. Анты // ПСА.— М., 1978.

³⁰ Березовець Д. Т. Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8; Березовець Д. Т. Поселення уличей на р. Тясмин // МИА.— 1963.— № 108.

Цим визначається злиденність інвентаря, що містить майже виключно уламки посуду, та й то найгрубішого кшталту. Отже, й ці поселення не можемо визнати за еталонні. Вони так само не здатні репрезентувати слов'янську культуру VI—VII ст., як глухі поліські села — українську культуру XX ст.

Не дарма О. М. Приходнюк та інші дослідники ладні ототожнювати антів з носіями пеньківської культури, зараховуючи до числа пам'яток останньої найрізноманітніші археологічні вияви — аж до матеріалів типу Чурел, змушені говорити радше про «пеньківські елементи», «пеньківські риси»³¹, визнаючи тим строкатість (а відтак — непевність) культурно-історичної ситуації. Не дивно і те, що ряд дослідників відмовляються визнати слов'янську приналежність пеньківської культури (М. І. Артамонов³², І. П. Русанова³³ та ін.), або, визнаючи носіїв «пеньківки» антами, водночас додають до них ще інші культурні вияви (В. В. Седов³⁴, А. Т. Сміленко³⁵).

Що ж являють пеньківські старожитності насправді? Насамперед маємо визнати, що в своїй сукупності досліджені Д. Т. Березовцем оселі дійсно відображають еволюцію культурного типу, втілену в три етапи:

1. Поселення кінця VI — початку VII ст. в урочищі Молочарня, добре датоване зооморфною фібулою VII ст.

2. Два поселення в урочищі Луг (Луг I, II), що існували в VII—VIII ст. (синхронні Пастирському городищу та волинцевській культурі).

3. Поселення VIII—IX ст. в урочищі Макарів острів.

Жодне з цих поселень не може бути визнане за еталон культурного типу. Перше є пам'яткою пізньої черняхівської культури (доба аварських воєн) з характерною сіроглиняною керамікою, виготовленою на гончарському крузі. Називати той комплекс пеньківською культурою не виходить.

Друге репрезентує пастирську культуру VII—VIII ст., еталонною пам'яткою якої виступає вже згадуване вище Пастирське городище. Протиставляти йому пеньківський Луг вважаємо недоречним.

Дійсно, Пастирське городище (воно ж Галушинське, воно ж Жарище) було відкрите і частково досліджене ще в дореволюційний час В. В. Хвойкою³⁶; отже, пріоритет щодо введення в науку беззастережно залишається за ним. Під кутом зору повноти характеристики представленої в ньому культури. Пастирське городище є унікальним комплексом — як з погляду якісного, так і кількісного. Жодне порівняння Пеньківки з Пастирським просто неможливе. Що ж стосується поселення в урочищі Макарів Острів, то воно є пам'яткою ранньоруської культури VIII—IX ст. і відображує розвиток східнослов'янського населення в період завершальної фази формування Київської держави — разом з пам'ятками типу Луки-Райковецької³⁷, роменської культури³⁸, нижнього шару Пліснеського городища³⁹, Ріпнева⁴⁰, Радванки⁴¹ і т. д.

³¹ Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии ...; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 85 та ін.

³² Артамонов М. И. Этническая принадлежность и исторического значение на пастырская культура // Археология.— София, 1969.— № 3.

³³ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.

³⁴ Седов В. В. Указ. соч.

³⁵ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї II—XIII.— К., 1975.

³⁶ Хвойка В. В. Указ. соч.

³⁷ Гончаров В. К. Вказ. праця.

³⁸ Ляпушкин И. И. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей // Вестник ЛГУ.— 1956.— № 20; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— К., 1975.

³⁹ Кучера М. П. Древний Пліснеск // АП УРСР.— К., 1962.— Т. XII.

⁴⁰ Аулих В. В. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл. // Дисертаційний збірник.— К., 1958; Аулих В. В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев-1) Львовской обл. // МИА.— 1963.— № 108.

⁴¹ Бернякович К. В. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде // КСИА АН УССР.— 1954.— Вып. 3.

Отже, матеріали пеньківського типу не здатні вирішити археологічний аспект антської проблеми. Відповідь на це питання слід шукати зовсім в іншому напрямку. Ще на початку 40-х років була висловлена думка, згідно з якою археологічною культурою антів (і споріднених з ними склавів) є пам'ятки черняхівського типу, широко представлені на території східноєвропейського Лісостепу від Грона до Дону. Східна група їх, що займає український та молдавський лісостеп, відповідає антам, західна (Південна Польща та Східна Словаччина) — склавінам.

Черняхівська культура становить собою могутній культурно-історичний пласт. Лише в межах антської групи відомо понад 3 тисячі поселень. Вона відбиває дуже високий, як для свого часу, рівень соціального розвитку, що поставив її носіїв на поріг цивілізації. Для неї властиве розвинене сільське господарство (насамперед — хліборобське); глибоко диференційоване ремесло (залізоробне, ковальське, ювелірне, гончарне, склоробне тощо), постійна внутрішня і зовнішня торгівля, що мала вже грошовий характер. Добре фіксується глибока суспільна диференціація; черняхівські племена переживали заключний етап формування класової структури і державного устрою, що прийшов на заміну «племінного»⁴².

Таким чином, носії черняхівської культури за всіма показниками відповідають умовам, притаманним для тієї частини слов'янських племен, які привернули пильну увагу візантійських письменників і виступають в їхніх творах з іменами антів та склавів. Антська група племен у середині I тис. н. е. була згуртована в досить сильному політичному об'єднанні державного типу, яке називаємо Антським царством. Останнє становило собою неабияку небезпеку для північних володінь імперії і здійснювало широку експансію на південь та південний захід — саме це і визначило характер греко-антських стосунків і зумовило підсилений інтерес до слов'янської проблематики з боку візантійської адміністрації.

Отже, можемо твердити, що грецькі автори називали антами саме ту частину східнослов'янських племен, які в середині I тис. були об'єднані в міцному союзі і вели активний наступ на балканські провінції Візантії. Тому термін «анти» мав не так етнічний, як соціально-політичний зміст.

Вперше думку про належність черняхівської культури антам висловив М. І. Артамонов⁴³, її підтримав Б. О. Рыбаков⁴⁴. 1953 р. він ще раз проревізував свою концепцію. Цього разу вчений рішуче виступив проти думки про приналежність антам комплексу пальчастих фібул, який він пов'язав з давніми русами (останніх він, правда, вважав за нащадків антської групи племен). Культурою ж самих антів проголосив черняхівську⁴⁵.

В першій половині 50-х років думка щодо приналежності черняхівської культури антам набула неабиякої популярності (Є. В. Махно⁴⁶, М. Ю. Брайчевський⁴⁷, П. Н. Третяков⁴⁸, В. Й. Довженок⁴⁹ та

⁴² Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності.— К., 1964.

⁴³ Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК.— 1940.— Вып. VI.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Ранняя культура восточных славян // ИЖ.— 1943.— № 11, 12.

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. XVII.

⁴⁶ Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.— 1950.— Т. IV.

⁴⁷ Брайчевський М. Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія.— 1952.— Т. VII; Брайчевський М. Ю. Основные вопросы археологического изучения антов // Доклады VI научной конференции ИА АН УССР.— К., 1953; Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія.— 1957.— Т. X.

⁴⁸ Третяков П. Н. Анты и Русь // СЭ.— 1947.— № 4; Третяков П. И. Восточнославянские племена (2 изд.).— М., 1953.

⁴⁹ Довженок В. Й. Про феодальний період в історії Русі // Археологія.— 1952.— Т. VI.— С. 21—26; Довженок В. И. Об этнической принадлежности населения черняховской культуры // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.

ін.). Але вже в 1955 р. почали лунати скептичні голоси⁵⁰, що знаменували початок кризи.

Аргументацію на користь ототожнення носіїв черняхівської культури з антами вважаємо цілком переконливою. По-перше, йдеться про повний територіальний збіг, причому не лише в загальному визначенні, а й щодо конкретних рубежів. По-друге — про збіг хронологічний, хоча це питання виглядає подекуди складнішим. Датування черняхівської культури (особливо — визначення верхньої часової межі) досі залишається дискусійним. В. В. Хвойка датував відкриті ним пам'ятки (Черняхів та Ромашки) II—V ст. н. е.; ця хронологія визнається за класичну, хоча, слід підкреслити, сам Хвойка припускав існування виявленого культурного типу й пізніше⁵¹. В подальшому в історіографії виникли дві тенденції. Одна прагнула скоротити хронологічний діапазон, виключивши з нього V ст.⁵² Це було подиктовано прагненням підігнати факти під упереджену кабінетну схему, приписати черняхівську культуру готам, які перебували в Надчорноморщині лише до кінця IV ст. (385 р.), після чого під тиском гуннів відійшли на захід.

Друга тенденція, навпаки, розширює той діапазон вгору, вважаючи, що черняхівська культура продовжувала існувати протягом VI, а ймовірно, і в першій половині VII ст. Ця точка зору базується на досить солідному фактологічному ґрунті: нам відомі десятки черняхівських пам'яток, які мають індивідуальну дату VI—VII ст.⁵³

Втім, в даному випадку поточення верхньої межі не таке вже й важливе. Важливішим є інше. Треба чітко розрізнити дату джерела, з якого черпаємо реальні відомості, і дату самих тих відомостей. Ці два часові репери збігаються далеко не завжди, оскільки в кожному конкретному сюжеті маємо рахуватися з можливістю ретроспекції.

Справді, твір Йордана написано близько 550 р., але в ньому знаходимо розповідь про події набагато старші. Зокрема, говорячи про антів, автор згадує події IV ст. (діяльність антського царя Божа, його боротьба з готським королем Вінитаром, трагічний фінал того конфлікту)⁵⁴. Ці події припадають на час між 375 та 385 рр. Отже, в другій половині IV ст. антське царство вже існувало і, мабуть, мало певний досвід державного поступу. А це — час розквіту черняхівської культури, чого заперечити не можуть навіть найрадикальніші репрезентанти античерняхівської тенденції. А коли взяти до уваги керченський напис III ст., то хронологічний діапазон опуститься ще глибше.

Попри уривчастість наявних свідчень про антів, маємо зробити серію висновків, дуже важливих для дальшого викладу.

1. Анти в грецьких джерелах незмінно виступають поряд із склав'янами. Довідка Прокопія, що у антів і склав'янів «одна й та ж сама мова», і що у них «усе життя і закони однакові»,⁵⁵ узасаднює тезу про слов'янську приналежність антських племен.

2. Ім'я антів ні в якому разі не є самоназвою; жодних слідів його в східнослов'янських джерелах не знаходимо. Свого часу мною ви-

⁵⁰ Артамонов М. И. Славяне и Русь // Тезисы докладов научной сессии ЛГУ 1955—56 гг.—Л., 1956.

⁵¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Зап. РАО.—1901.—Т. XII.—Вып. 1—2.—С. 186.

⁵² Шукін М. Б. О трех датировках черняховской культуры // КСИА АН СССР.—1967.—Вып. 112; Шукін М. Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор // СА.—1968.—№ 2; Шукін М. Б. Некоторые проблемы хронологии черняховской культуры // Rapports du III Congress International d'Archeologie Slave.—Bratislava, 1980.—Т. 2.

⁵³ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р. // АП УРСР.—К., 1949.—Т. 1.—С. 201—204; Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных // КСИИМК.—1952.—Вып. XIV; Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР // АП УРСР.—К., 1952.—Т. III.—С. 352—378; Брайчевський М. Ю. Основные вопросы археологического изучения антов.—С. 63—66; Брайчевський М. Ю. Походження Русі.—К., 1968.—С. 44, 45; Брайчевський М. Ю. Про егнічну приналежність ... —С. 15—17.

⁵⁴ Iord.—Р. 246—249.

⁵⁵ Proc. BG, III, 14, 22—27.

словлена гіпотеза, за якою власною назвою склавівів та антів був етнонім «поляни» добре знаний в слов'янських джерелах⁵⁶. Це припущення, до речі, пояснює наявність поряд із давньоруськими полянами ще й полян у Моравії, Південній Польщі, Болгарії тощо.

3. Географічна локалізація антів на схід від склавівів дає підставу вважати їх за південно-східну гілку слов'янського етнічного масиву.

4. Свідчення про антів дуже компактні за часом (527—602 рр.) і майже всі присвячені одному сюжету — руху на Балкани, колонізації Нижньої Наддунайщини, а також — участі антських загонів у візантійському війську в Італії (Прокопій)⁵⁷ та в Закавказзі (Агатій)⁵⁸.

Отже, йдеться про ті процеси, які зумовили, з одного боку, слов'янізацію північної частини Балканського півострова, формування тут сучасних слов'янських народів — болгар, сербів, хорватів, словенів, македонців, — а з другого боку — відродження Східноримської імперії та її вихід із, здавалося б, безнадійної кризи в умовах, що спричинилися до падіння західного Риму.

Йдеться про найнапруженіший і найдраматичніший період в історії Ойкумени, коли її населення переходило від рабовласництва до феодалізму. Ця епоха не дарма здобула назву «великого переселення народів»: тотальна ломка усталеної античної системи супроводжувалася глибинними зрушеннями в структурі тогочасного суспільства, які так чи інакше зачіпали всі сторони життя — економічну, соціальну, політичну, культурну, етнічну і т. д.

Історичний процес має стрибкоподібний характер. Періоди соціальної статистики чергуються з періодами соціальної динаміки, коли руйнуються усталені форми буття; розпадаються системи існуючих зв'язків, на їх місці виникають нові; величезні маси населення знімаються з насиджених місць і здійснюють часом фантастичні мандри, формуючи нову мапу Ойкумени.

В історії Східної Європи (зокрема й нашої країни) після неолітичної революції були чотири періоди статички, репрезентовані культурами: трипільською (III — перша половина II тис. до н. е.), скіфською (VII—IV ст. до н. е.), черняхівською (II — перша половина VII ст. н. е.) та давньоруською (IX—XIII ст.). Між ними пролягли три періоди соціальної динаміки: доба бронзи (друга половина II — перша половина I тис. до н. е.), латену (IV ст. до н. е. — II ст. н. е.) та «велике переселення народів» (VII—IX ст. н. е.). Шукати плавного і спокійного переростання однієї статичної культури в іншу — скажімо, черняхівської в давньоруську (як це здавалося імовірно деяким дослідникам другої половини 40-х та першої половини 50-х років⁵⁹) — справа безнадійна: поміж тою і другою лежить драматична сторінка соціального й етнічного, а відтак і культурного (в археологічному розумінні поняття «культура») переоформлення.

1952 р. я висунув тезу про антський період в історії східного слов'янства⁶⁰. Він відповідає третьому періоду статички, репрезентованому черняхівською культурою, яка становить чи не найвизначніше явище тогочасного «варварського» світу. У завершальній стадії вона заходить до початкової фази третього періоду динаміки, археологічним виявом якого є складний конгломерат різних культурних типів — часом подібних один до одного, а часом виразно відмінних. У лісостеповій зоні крім пізнього, пережиткового вияву zdegradovanoї черняхівської культури та культури історичних готів, маємо культури: пастирську, волинцівську, кєрчацьку (часом хибно названу «празькою»), салтівську, кестельську, роменську, боршівську; пам'ятки типу Луки-Райковецької.

⁵⁶ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — С. 141—148.

⁵⁷ *Proc. BG*, I, 27.

⁵⁸ *Agath.*, III, 6; III, 27; IV, 20.

⁵⁹ *Махно Є. В.* Пам'ятки культури полів поховань ...; *Махно Є. В.* Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі // АП УРСР.—К., 1949.—Т. 1.

⁶⁰ *Брайчевський М. Ю.* Аптський період ...

З'ясувати досконально відношення між цими культурними явищами, визначити достеменно, де і якою мірою маємо генетичні зв'язки, а де — наслідок міграції (і яких саме) — не так легко і просто.

Цей момент здається дуже важливим. В тому числі і в постановці антської проблеми. Обмежимося одним прикладом.

Уважно читаючи Іордана, знаходимо суперечливі (нібито) повідомлення, що безпосередньо торкаються антів. В одному місці він твердить, що венеди в його час (VI ст.) «більшою частиною називаються склавінами і антами»⁶¹, а в другому говорить про венедів, склавівів та антів, як про три різні етнічні масиви⁶². Але це протиріччя має удаваний характер. Венеди — етнічна реалія II ст. до н. е. — I ст. н. е. Вони заселяли величезну територію між Балтійським морем на півночі, Надвислянщиною — на заході, Карпатами — на півдні та верхів'ями Дніпра — на сході⁶³. Археологічним еквівалентом її виступає зарубинецька культура на сході і пшеворська — на заході.

У II ст. н. е. відбулося переоформлення, наслідком якого було виникнення черняхівської культури на базі трьох основних компонентів: зарубинецького, пшеворського та липицького, що займав Наддністрянщину в I—II ст. н. е. Але в тому процесі брали участь не всі венедські племена, а тільки південна частина — в межах лісостепової зони. Отож венеди справді послужили предками антів та склавівів, але водночас північна частина продовжувала існувати як особливий, третій етнічний елемент східно-слов'янського регіону. Вважаємо, що саме переоформлення II ст. н. е. спричинилося до виникнення двох великих утворень — склавінського та антського, а відтак антський період в історії наших предків був започаткований навіть не в III ст., а століттям раніше. Отже, інтерес візантійських письменників до антів у VI ст. був подиктований не тим, що саме в цей час формується антський племінний союз, а початком активного руху слов'ян на південь. Цей процес, зрозуміло, був двостороннім і відбивав соціальні процеси як в антському, так і у візантійському суспільстві.

Ці процеси, звичайно, увібрали до себе загальні тенденції доби, але разом з тим мали й свої відмінності. 395 р. після смерті імператора Феодосія Великого, Римська держава остаточно розпалася на дві частини — Західну і Східну, шляхи яких кардинально розійшлися. Суперництво між Римом і Константинополем, однак, виявилось нетривалим. 476 р. Західна імперія впала офірою завойовників, тоді як Східна витримала натиск «варварів» і, змінивши свою соціальну природу, воскресла як феодальне суспільство. Але шлях до того виявився надто складним і бурхливим.

Певна стабілізація в імперії намітилася на початку VI ст. Часи Юстиніана I (527—565) позначені помітним піднесенням суспільного життя — як внутрішнього, детально регламентованого новим законодавством, так і міжнародного. Зовнішній блиск імперії в VI ст. був виявом глибоких соціальних змін, що відбувалися в надрах візантійського суспільства і так чи інакше заявили про себе в наступну добу. Усвідомлена програма Юстиніана в загальному принципі полягала у рятуванні рабовласництва, причому не лише на сході, а й на заході, затопленому «варварськими» полчищами. То була нова генерація, що в своєму середовищі активно формувала феодальний лад і власну державність. Але виконати цю програму Східноримській імперії було вже не до сили. Ситуація виглядала цілком безнадійною.

Отож Юстиніанове проспериті було недовгим. Після смерті імператора, за його ближчих наступників — Юстина II (565—578), Тиверія Костянтина (578—582), Маврикія (582—602) — криза вийшла назовні. Вона поставила Візантію на грань катастрофи. Щоправда, процес виявився не однозначно прямолінійним: періоди глибокого занепа-

⁶¹ *Iord.*— 34.

⁶² *Iord.*— 119.

⁶³ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— С. 149—151.

ду чергувалися з етапами відносної стабілізації, як це було, скажімо, за урядування Іраклія (610—641). Але загальна тенденція брала своє. На початку VIII ст. в імперії розпочався рух (спровокований згори), що дістав назву іконоборства. Він протягом майже століття потрясав державу до самих підвалин. Лише на початку IX ст. після остаточної перемоги православ'я, починається послідовний і невпинний процес консолідації.

В чому ж полягала причина стійкості Східноримської імперії, що спромоглася вистояти перед великим переселенням народів, витримавши натиск персів, сарацинів, гунно-болгарів, аварів, хозарів, вірмен, слов'ян та інших варварів? Що дало їй сили — і демографічні, і господарчі, і політичні, й військові — утвердити себе в новій якості, як суспільство феодальне, — але із збереженням старої, століттями випробуваної державної структури?

Вважаємо, що не останню роль у цьому відіграла варварська, насамперед слов'янська колонізація візантійських земель. Одним з трагічних наслідків «великого переселення народів», хвилі якого невтомимо прокочувалися через імперські володіння, було фатальне зниження демографічного рівня. Гинули десятки й сотні тисяч людей, не менш кількість, мабуть, забирали в рабство, чимало з власної ініціативи кидали рідні місця й тікали світ за очі. Катастрофічний стан продуктивних сил ставив сакраментальне питання: бути чи не бути?

Треба віддати належне візантійській адміністрації: на відміну від західного Риму вона добре оцінила соціальні потенції кожного з конкретних рухів і усвідомила особливості, що відрізняли їх один від одного. В цьому полягала велика державна мудрість.

Справді, одна річ — наступ персів або арабів. То були завойовницькі експансіоністські навали, які несли з собою встановлення іноземного панування на загарбаних територіях. Друга — інвазії типу аварської або гунно-болгарської, позбавлені конструктивних тенденцій, орієнтовані на грабунки й данину, захоплення полонених заради викупу чи продажу в рабство. Вони не обіцяли нічого, крім руйнації і дальшого поглиблення кризи.

І вже зовсім інша справа — слов'яни чи вірмени; їхній рух становив по суті розселення, тобто освоєння і загосподарювання спустошених і сплюндрованих земель. В інших умовах цей наступ, може, й призвів би до конфліктів та конфронтації, коли б не було величезного фонду пустошів, кинутих та заліжних земель, що лишилися без господаря. Звичайно, й рух слов'янських колоністів був далекий від ідеалу. І він супроводжувався численними ексцесами — загибеллю великої кількості людей, захопленням полонених, грабунками і здирствами. Але в основі його все ж таки лежала тенденція до осідання на землю.

Початки анто-склавінського розселення сягають в III ст. н. е.⁶⁴ в період жахливої кризи античного суспільства. То був час римського панування в Дакії, коли кордони імперії присунулися впритул до слов'янських земель. В основі того руху лежав конфлікт між рабовласницькою державою і суспільством, що стояло на стадії переходу від первіснообщинного ладу до феодального. Головне протистояння кристалізувалося між тенденціями віджилого історично рабовласництва та феодалізму, якому належало майбутнє; община в тому конфлікті могла відігравати лише роль пережитку минулого.

Але той конфлікт визрівав десь у глибинах і не одразу вийшов назовні. Виявом першої стадії в процесі слов'янського розселення були так звані Готські війни⁶⁵, в яких безпосередньо участь брали й наші предки⁶⁶. Вони ще, правда, виступають не з власним іменем, а під узагальнюючою назвою «скіфів» або «готів».

⁶⁴ Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.— М., 1954.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Брайчевский М. Ю. Некоторые данные об участии восточных славян в событиях на Дунае 248—251 гг. // КСИА АН УССР.— 1954.— Вып. 3.

Наслідком цього першого етапу було поширення черняхівської культури у Наддунайщину та на землі південніше від Карпат⁶⁷. Що спричинилося до тої колонізації? Проблема поки що не розроблена в нашій науці, хоча деякі міркування можуть бути висловлені. Йдеться знову-таки про демографічні умови доби. Реальні розрахунки (звичайно, дуже приблизні) показують, що густина населення в межах черняхівських земель досягла рівня близько 10 чоловік на кв. км⁶⁸. За умов тогочасної сільськогосподарської техніки та агрокультури та цифра може вважатися критичною: приблизно стільки могла обробити протягом року одна сім'я власними силами. Отже, фонд вільних земель уже був практично вичерпаний; далі зростання населення тягло за собою або обезземелення з усіма наслідками, що з того випливають, або відхід надлишкової частини мешканців кудись на сторону. Реально діяли обидва ці чинники.

Таким чином рух наших предків до південного Прикарпаття та Наддунайщини був складовою частиною більш широкої колонізації, спрямованої на південь, до надчорноморських степів, на схід, в область Лівобережжя — аж до Надсеймщини включно.

Але цей рух відбувався не у вакуумі. На нових землях переселенці знаходили місцеве населення, взаємини з яким, мабуть, склалися не завжди ідилічно. Теоретично вони могли мати наслідки трьох гатунків: по-перше, винищення зайд місцевими племенами; по-друге — винищення або витіснення аборигенів переселенцями; по-третє — симбіоз, тобто співжиття.

На першій стадії руху явно переважав третій варіант. Матеріали черняхівського типу нашаровуються на наявні поселення, що належали місцевим племенам: фракійцям у Прикарпатті та в Наддунайщині, готам — у Надчорномор'ї⁶⁹.

Ситуація докорінно змінюється наприкінці IV — на початку V ст. Гуннське нашествя змело на своєму шляху Готське королівство, внаслідок чого Антське царство (що було союзником гуннів⁷⁰) залишилося єдиною в Східній Європі силою, здатною протистояти Візантії. На цей час припадає найвище піднесення носіїв черняхівської культури, що супроводжувалося активною колонізацією спустошених надчорноморських степів. Саме в цей період виникає переважна більшість черняхівських поселень степової зони. Від рубежу V—VI ст. починається другий етап слов'янської міграції в межі Східноримської імперії.

За свідченням Прокопія, від вступу на престол Юстиніана I слов'янські загони щорічно здійснюють глибокі рейди за Дунай⁷¹. Спочатку вони мали сезонний характер: антські й склавінські загони шарпали візантійські володіння, захоплювали здобич і полонених, але восени поверталися додому. До 550 р. вони жодного разу не залишалися зимувати в межах імперії. Вперше таке сталося в ході війни 550—551 р.⁷² Ця війна взагалі мала значення переломного моменту: розпочався третій етап у розвитку слов'янської експансії на південь. Тепер наші предки виявили прагнення до осідання на дунайсько-балканських землях.

На цей час склалася дуже перспективна ситуація: слов'яни мали надлишок робочих рук, не повністю забезпечених засобами виробництва; імперія навпаки — певний фонд незасвоєних земель при відсутності достатньої кількості робочої сили.

Другий етап у розвитку слов'янської експансії на Балканський півострів хронологічно збігається з періодом відносного поживлення

⁶⁷ *Брайчевский М. Ю.* К истории расселения славян на византийских землях // ВВ.— 1961.— Т. XIX.— С. 123, 124.

⁶⁸ *Брайчевский М. Ю.* Біля джерел ... — С. 17—27.

⁶⁹ *Брайчевский М. Ю.* К истории расселения ... — С. 123, 124.

⁷⁰ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян — К., 1972.— С. 11—26.

⁷¹ *Проспері Сес.* Anecdota. XVIII, 20.

⁷² *Брайчевский М. Ю.* Из истории славяно-византийских войн VI века (война 550—551 гг.) // Всесоюзная конференция византистов (тезисы докладов).— Тбилиси, 1965.

соціального життя в імперії. Очевидно, це не випадково; тогочасна ситуація ще не поставила на порядок денний широкої колонізації Дунайського Правобережжя. Цей процес на повну силу розгорнувся лише після смерті Юстиніана. В третій чверті VI ст. слов'янізація Балкан іде повним ходом. Це виразно засвідчив Іоанн Ефеський⁷³, який писав у 80-ті роки VI ст. У цей час північна частина півострова зазнає тотальної слов'янізації; окремі слов'янські колонії з'являються на Пелопоннесі і навіть у Малій Азії⁷⁴.

Але саме в той час процес, про який йдеться, зазнав серйозної деформації внаслідок аварської навали. Протягом 558—568 рр. авари пройшли через південні степи до карпатської котловини, де заснували свою примітивну державу — каганат. Почалася тривала смуга слов'яно-аварських війн. Ці війни фатально відбилися на стані антського та склавінського об'єднань, які тимчасово припинили своє існування.

Слов'яно-аварське змагання хронологічно збігається з поглибленням соціально-політичної кризи в імперії, що знайшла свій вияв за наступників Юстиніана. Остання згадка антів датується 602 р.⁷⁵ В тому році в імперії вибухнуло повстання Фоки, що змело з престолу імператора Маврикія. Аварське іго над слов'янами тривало до 30-х років VII ст. Саме на той час припадає утворення держави Само у склавінів⁷⁶ та першопчатки Києва й Київської держави у східних слов'ян⁷⁷. Таким чином, наші предки почали виходити з кризи, спровокованої зовнішніми факторами, в той час, коли криза у Візантії досягла свого апогею.

Осідаючи на візантійських землях, анти й склавіни, природно, включалися до тієї соціальної структури, яка характеризувала візантійське суспільство. Це входження мало своєрідний і досить чітко визначений модус вівенді. Костянтин Багрянородний (X ст.) писав, що взаємини «варварів», які осідали на імперських землях, з візантійською адміністрацією в основному зводилися до двох пунктів: переселенці, зберігаючи свій суспільний лад, сплачували данину і на випадок потреби виставляли на вимогу стратіга феми певні військові з'єднання⁷⁸.

В нашому розпорядженні є дуже цікавий документ, який конкретно і вичерпно висвітлює ці взаємини. Це — так званий «Хліборобський закон»⁷⁹ — приватний запис звичаєвого права тих варварів-переселенців (передусім — слов'ян⁸⁰).

Підводячи підсумки, маємо підкреслити, що рух антів і склавінів на південь і південний захід становив собою поважний фактор, що мав глибокий вплив на хід загальноісторичного поступу, а зокрема — на розвиток Візантії. Подібно до того, як, говорячи словами Ф. Енгельса, поміж римським колоном і середньовічним кріпаком стояв вільний франкський селянин⁸¹, на сході, у Візантії поміж георгом (колоном) і енапографом V—VI ст. та паріком IX—X ст. виявився вільний слов'янський общинник.

⁷³ *Ioannis Eph.*, Сборник ... — С. 82.

⁷⁴ *Брайчевский М. Ю.* К истории расселения ... — С. 131—135.

⁷⁵ *Theoph. Sim.*, VIII, V, 13.

⁷⁶ *Theophanis ...*, Чичуров И. С. — С. 58.

⁷⁷ *Брайчевский М. Ю.* Когда и как возник Киев. — К., 1964. — С. 99—102.

⁷⁸ *Constantini Porph.* De administrando imperio, 217. (Рос. переклад: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982).

⁷⁹ *Текст пам'ятки див.: Сборник документов ...* — С. 103—108.

⁸⁰ *Васильевский В. Г.* Законодательство иконоборцев // Труды. — 1930. — Т. IV; *Успенский Ф. И.* К истории крестьянского землевладения в Византии // ЖМНП. — 1883. Ч. 225; *Павлов А. С.* Книги законные — СПб., 1885; *Липшиц Е. Э.* Очерки истории византийского общества и культуры. — М. — Л., 1961; *Липшиц Е. Э.* Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма // ВВ. — 1947. — Т. II; *Липшиц Е. Э.* Византийское крестьянство и славянская колонизация // Византийский сборник. — М. — Л., 1945; *Сюзовов М. Я.* О характере и сущности византийской общины по «Земледельческому закону» // ВВ. — 1956. — Т. X; *Брайчевский М. Ю.* Славяне в Подунавье и на Балканах в VI—VIII вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983.

⁸¹ *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 147.

АНТСКАЯ ПРОБЛЕМА
В КОНТЕКСТЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИСТОРИИ

Проблема антов является одной из центральных проблем в истории раннего средневековья в Восточной Европе. Ей посвящена огромная литература, однако целый ряд вопросов и ныне остаются нерешенными. В предлагаемой статье, основанной как на письменных, так и археологических источниках, автор формирует свою концепцию, согласно которой анты и склавины античных писателей представляют собой южную группу славянских племен, в первой половине и середине I тыс. н. э. объединенных в двух сильных союзах племен (Антское и Склавиное царства) и ведших активное наступление на Балканские владения Византийской империи. Именно этим объясняется интерес греческих авторов к антам и склавином, привлекавших внимание имперской администрации в силу своей военно-политической активности. Этим объясняется и хронологический диапазон данного интереса — он весьма точно соответствует времени Балканских войн (VI — нач. VII вв.). Оба славянские объединения распались вследствие нашествия аваров, в дальнейшем они уже не представляли опасности для Византии, поэтому имя их исчезло со страниц греческих хроник.

M. Yu. Braichevsky

THE ANT PROBLEM IN THE CONTEXT
OF BYZANTIAN HISTORY

The problem of the Ants is one of the central problems in the history of the early Middle Ages in the Eastern Europe. Many works of literature are devoted to it still leaving some problems unsolved till present. In this paper based both on written and archaeological sources the author forms his own concept according to which the Ants and Sklavines described by the ancient writers presented a southern group of Slavonic tribes which in the first half of the 1st thousand years were united in two powerful unions of tribes (the Ant and Sklavinskian kingdoms) and actively advanced the Balkan possessions of the Byzantian empire. That explains an interest of the Greek authors to the Ants and Sklavines which attracted attention of the empire administration because of their military-political activity. Chronological range of this interest also testifies to it since it exactly corresponds to the time of the Balkan Wars (the 6th — early 7th centuries). Both Slavonic associations fell apart because of the Anvar's invasion, subsequently they were not dangerous for Byzantia that is why their name disappered from Greek chronicles.

Одержано 05.09.90.

АНТИ ТА ВІЗАНТІЯ

О. М. Приходнюк

Завершальний етап у розвитку античності характеризувався кризою рабовласницького ладу, яка 395 р. призвела до розпаду Римської імперії на дві частини — Західну і Східну. Через внутрішні усобиці та виступи «варварських» найманців Західна імперія припинила своє існування 476 р. Події економічного та політичного життя після падіння Західної імперії були історією Візантії — складової частини середньовіччя. Вершиною соціально-економічного та політичного піднесення рабовласницької Східної імперії стало правління Юстиніана (527—565 рр.). За період його правління пануючий клас, незважаючи на внутрішні суперечності, породжені виступами рабів та колонів, зумів відбити зовнішній натиск. Було встановлено сильний централізований